Zárszó

A szellem és az idő viszonyát *A szellem fenomenológiájá*ban vizsgáló vállalkozásunk azzal indult, hogy a mű elvi hátországát képező belátások áttekintése után megpróbáltunk számot vetni annak szerkezetével. Ez több olvasaton keresztül történt, amelyek együttesen ahhoz a belátáshoz vezettek, hogy a mű kulcsmozzanata az a pont, ahol a „valóságos" szellem tárgyalása folyamán a széplélek alakja átfordul a cselekvő lelkiismeret, illetve a gonosz és a megbocsátás alakzatába. Természetesen nem azért, mintha bármi okunk lenne felülbírálni a mű saját önértelmezését, mely szerint benne a végső szót minden értelemben csak az utolsó, az *Abszolút tudás* fejezet mondja ki, hanem azért, mert kiderült, hogy maga az abszolút tudás is az ebben az alakban működő öntudat-, elismerés-, illetve cselekvésmozzanatokra utal vissza. A gonosz és a megbocsátás alakzatában ugyanis „az isteni szemlélete", valamint „önszemlélete" egyesült a valóságos cselekvéssel, így egyfelől a „megjelenő istennek", másfelől – valódi önmagaságként (*Selbst*ként) – a fogalomban megragadó tudás lehetőségfeltételének bizonyult. Emiatt haladtunk tovább a későbbiekben az identitás és a cselekvés vezérfonalán.

Vizsgálódásunk folyamán az elismerés fogalma kulcsfontosságúnak bizonyult mind a szellem elméleti, mind pedig gyakorlati magatartása szempontjából. Az elismerés fogalma ugyanis már a legegyszerűbb megjelenési formájában is azt fejezi ki, hogy egyfelől annyiban vagyunk, amennyiben mások elismernek, és viszont, másfelől pedig az igazság (illetve az, amit mindenkor annak tartunk) nem pusztán „van", nem valami adott, hanem mindenkor elismerésre tart igényt. Ezt az utóbbi belátást fejezi ki egyáltalában a tapasztalat dialektikus fogalma, míg a cselekvésben érvényes elismerésviszonnyal kapcsolatban Hegel azt mutatja ki, hogy az csak akkor érvényes, ha kölcsönös.

Az elismerés fogalmára vonatkozó elemzéseink – amelyek az identitás és a cselekvés egymással összefüggő problémái kapcsán nyertek megfogalmazást – azt mutatták ki, hogy Hegel tétele a *Fenomenológia* gondolatmenete szerint nemcsak az egyes emberek között, hanem egyén és közösség között,[220] illetve ember és Isten között is érvényes – ez utóbbit fejezi ki a kinyilatkoztatás fogalma. A további elemzések

220 Sőt: elvileg közösség és közösség között is. Noha a *Fenomenológia* ezt a lehetőséget – feltehetőleg a megvalósult történelem ez irányú hiányosságai miatt – explicite nem veszi figyelembe, fogalmilag nem zárható ki.

pedig azt mutatták ki, hogy a kölcsönös elismerés a műben következetesen olyan cselekvésekben valósul meg, amelyek lényegileg nyelvi természetűek. Ez vezetett a *Fenomenológiá*ban tárgyalt nyelvi formák vizsgálatához, amelynek során kiderült, hogy a kölcsönös elismerést a nyelvi cselekvésben megvalósító és az abszolút tudássá egyesülő nyelvi formák (a megbocsátás, illetve a megváltás nyelve) bizonyos értelemben az időn való túllépést teszik lehetővé, méghozzá nem csak a szabad cselekvés értelmében, hanem a reálisan megtörtént múlt meg-nem-történtté tételének, a gonosz megbékítésének, „a sebek begyógyításának" értelmében is. Mivel pedig Hegeltől mi sem áll távolabb, mint valamiféle földi mennyország jámbor óhaja, ezt a problémát igyekeztünk együtt értelmezni azzal az eredménnyel, amelyre a *Fenomenológia* időstruktúráinak Andreas Luckner nyomán történt rekonstruálása vezetett.

Luckner elemzéseit abban az irányban gondoltuk tovább, hogy – az ő következtetéseivel részben ellentétben – a vallás, a művészet és az abszolút tudás tapasztalata nem írható le kimerítően „pillanat"-ként, hanem annál komplexebb időértelmezést működtet. Ennek az időértelmezésnek a sajátosságait a vallás nyelvében, pontosabban a vallási tapasztalat különböző formáinak különböző nyelveiben sikerült azonosítanunk. A *Vallás* fejezet eme újabb olvasata az esetlegesség megbékítésére kidolgozott nyelvi jellegű módozatok sorát tárta elénk. Ezek elemzése egyúttal a nyelvvel kapcsolatos vizsgálódásaink eredményeire épült, hiszen kitűnt, hogy a fogalom fokozatos térhódítása a vallás nyelvében legalább annyira köszönhető a nyelv elidegenítő hatásának, mint megbékítő erejének.

Ezekre a belátásokra épültek végezetül azok az elemzések, amelyek fogalom és idő, valóságos és felfogott történelem, fenomenológia és logika, valamint abszolút tudás és esetlegesség viszonyára kérdeztek rá. Az abszolút tudásban beteljesedő szellemnek az időiséghez való viszonya tekintetében ezek ahhoz a következtetéshez vezettek, hogy a Hegel által elgondolt „abszolút" tudás nem lehet végleges abban az értelemben, hogy nem képes meghaladni az esetlegességet, sőt, ez nem is feladata, hiszen a fogalom, amint megpróbálná negálni saját egyik mozzanatát, önmagát szüntetné meg. Vagyis sem a megértés, sem az értelemadás nem lehet befejezett, csak ciklikus, abban az értelemben, hogy a megértés és a cselekvés egyfelől meghaladja az időt, amennyiben egy további időbeli folyamat kezdete, másfelől azonban az időre utalt, amennyiben időbeli folyamat végpontja.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a szellem életében mind az elidegenedés (szétszóratás a külsőlegesség formájában; egyfelől az esetlegesség, az idegenség, másfelől a veszteség és a megváltoztathatatlanság tapasztalata, aminek egyfelől formája, másfelől metaforája az idő), mind a megbékélés (a szétszóratott mozzanatok egy pontba gyűjtése a szabad cselekvésben és az értelemadásban) egyaránt szükségszerű. Lévén a dialektika az egyetlen olyan gondolkodásmód, amely sikerrel alkalmazható önmagára, amint megpróbáljuk rögzíteni az egyiket a másikkal szemben, az értelmes életet, illetve saját szabadságunkat tesszük lehetetlenné.